

УДК 343.98

В. О. Гусєва**ОСОБА ПОТЕРПІЛОГО ЯК ЕЛЕМЕНТ
КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ
ПОСЯГАНЬ НА ЖИТТЯ ПРАЦІВНИКА
ПРАВООХОРОННОГО ОРГАНУ**

На підставі аналізу практики органів досудового слідства, наукової літератури розглянуто питання, що стосуються особи потерпілого як елементу криміналістичної характеристики посягань на життя працівника правоохоронного органу. Установлено відомості про типові характерні риси

потерпілих. Визначено категорії потерпілих, які найчастіше стають жертвами зазначених злочинів. Розкрито питання віктимної поведінки працівника правоохоронного органу. Визначено взаємозв'язок між особою потерпілого та його обов'язками щодо охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Проведено аналіз кримінальних проваджень, що дав змогу сформулювати висновки стосовно особи потерпілого за цією категорією кримінальних проваджень.

Ключові слова: криміналістична характеристика, особа потерпілого, посягання на життя працівника правоохоронного органу.

Постановка проблеми. Одним з найголовніших обов'язків держави є забезпечення прав і свобод людини. Для реалізації цього завдання провідна роль належить правоохоронним органам. Їхня діяльність спрямована на попередження порушень правових приписів, цивілізоване розв'язання конфліктів, зміцнення правопорядку.

Результативність такої діяльності на сьогодні знижена унаслідок негативних змін, що відбуваються в політичних, економічних, суспільних і правових інститутах нашої держави. Істотною ланкою в низці названих причинних факторів є злочини проти авторитету органів державної влади у сфері правоохоронної діяльності.

Зокрема, значного поширення набувають кримінальні правопорушення, передбачені статтями 342, 343, 345, 347, 348, 349, 350, 352, 353 КК України, що виражаються в посяганнях на життя, здоров'я працівників правоохоронних органів і членів їхніх сімей, а також на майно тощо.

У спеціальній та науковій літературі неодноразово підкреслювали підвищену віктимність діяльності працівника правоохоронного органу.

Питання вивчення особистості потерпілого, зв'язку «злочинець-потерпілий», а також питання віктимної поведінки жертви злочину вивчали такі вчені, як Р. С. Белкін, В. С. Бурданова, В. М. Биков, І. В. Борисенко, І. А. Возгрін, М. В. Салтєвський, В. І. Шиканов та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливе місце в криміналістичних характеристиках посідають відомості про потерпілого. Криміналістичне вивчення особи потерпілого в справах про посягання на життя працівника правоохоронного органу полягає в отриманні потрібної інформації про нього щодо використання їх для розслідування злочину, вибору найбільш доцільних тактичних прийомів проведення окремих слідчих (розшукових) дій, підвищення ефективності розслідування кримінальних правопорушень загалом.

До того ж, на думку В. С. Бурданової та В. М. Бикова, має бути з'ясована основна інформація, що характеризує потерпілого як особистість; відомості про спосіб його життя, стосунки з навколишніми; взаємовідносини потерпілого та підозрюваного; позиція потерпілого стосовно кримінального провадження та можливого покарання злочинця тощо [11, с. 21].

М. В. Салтєвський зазначає, що криміналістична характеристика особи злочинця має представляти людину як соціально-біологічну систему,

властивості й ознаки якої відображаються в матеріальному середовищі та використовуються для розслідування злочинів [7, с. 271; 12].

Як наголошує Р. Л. Ахмедшин, криміналістичне вивчення особи злочинця має бути переважно орієнтовано на особистість як носія соціально-психологічних характеристик, виражених в її криміналістично значимих поведінкових реакціях, що відображаються в конкретних умовах злочинної події [3, с. 10].

Установлення даних про типові особистісні особливості потерпілих дає змогу стверджувати про особу злочинця, мотиви та вибір способу вчинення злочину. Виявлення цих та інших зв'язків, як підкреслює І. А. Возгрін, «між жертвою злочинного посягання й особистістю злочинця», а так само іншими елементами криміналістичної характеристики злочинів, дає змогу «установлювати напрями й програми розкриття, розслідування й запобігання злочинів» [5, с. 215].

Погодимось з думкою Р. С. Белкіна з приводу того, що з криміналістичного погляду вивчення особи злочинця має включати дослідження соматичних і психофізіологічних властивостей особи, відомості про які використовуються для розшуку та ідентифікації, а також, що визначають і проявляються в способі вчинення злочину. Крім того, воно вміщує дослідження методики вивчення особи учасників процесу, слідчим і судом, тобто методів і правил вивчення особи з практичною метою кримінального судочинства [6, с. 82].

Тому цілком обґрунтованими є висновки Р. С. Белкіна, І. А. Возгріна та інших учених про те, що фігура потерпілого виступає одним зі значущих структурних елементів криміналістичної характеристики злочинів.

Однак попри дослідження цієї проблеми низка окремих питань, зокрема щодо особи потерпілого як елемента криміналістичної характеристики посягань на життя працівника правоохоронного органу досі не вирішено в кримінально-процесуальному законодавстві, недостатньо висвітлено і є дискусійним.

Формування цілей. Під час проведення дослідження вирішенню підлягає питання, на чому заснований вибір злочинцем жертви.

Отже, треба за допомогою методу узагальнення незалежних характеристик, на базі матеріалів вивчених кримінальних проваджень визначити, а також сформулювати висновки щодо характерних рис особи потерпілого як елемента криміналістичної характеристики посягань на життя працівника правоохоронного органу.

Вищевикладене дає змогу стверджувати про потребу комплексного дослідження проблем розслідування посягань на життя працівників правоохоронних органів, розробки методики, яка враховує новітні досягнення криміналістики та інших наук. Ці обставини в сукупності й визначають актуальність зазначеної теми дослідження, її перспективність і практичну значущість.

Виклад основного матеріалу. Соціальна значущість, дискусійність і недостатня розробленість досліджуваної проблеми створює певні труднощі

при розслідуванні посягань на життя працівника правоохоронного органу, що виражаються в помилках діяльності слідчого при розкритті та розслідуванні цієї категорії кримінальних проваджень; вирішенні процесуальних питань; відсутності рекомендацій з тактики провадження окремих слідчих дій, пов'язаних як з перевіркою інформації про наявність злочину, так і всього процесу розслідування, спрямованого на викриття винного.

Статистичні відомості про посягання на життя працівників правоохоронних органів за останні десять років збільшилися більш ніж у п'ять разів. Аналіз матеріалів кримінальних проваджень указує, що жертвами названих злочинів найчастіше стають працівники поліції, ніж їх колеги з інших правоохоронних органів. Підвищена віктимна поведінка працівників поліції об'єктивна й здебільшого пов'язана з особливостями їхньої служби, а рівень віктимності найчастіше залежить від приналежності працівника до напрямів правоохоронної діяльності.

У криміналістичній науці сформувалася окрема теорія – «криміналістична віктимологія», яка складається, на думку В.І. Шиканова, з двох основних блоків. Перший блок складають структурні елементи, що на основі аналізу дій потерпілого забезпечують (на теоретичному рівні) моделювання реальної дійсності, належної ретроспективному встановленню під час розслідування. До другого відносять кримінально-релевантні ознаки особи потерпілого та інші значущі (у кримінально-процесуальному або криміналістичному аспекті) обставини, що використовуються для моделювання на основі дослідження трупа загиблого [8, с. 12–13].

Своєю чергою І. В. Борисенко виділяє дві групи особливостей, що впливають на віктимність потерпілого та мають установлюватися при дослідженні особи потерпілого і його зв'язку з іншими елементами криміналістичної характеристики злочину. До першої групи автор відносить основні властивості потерпілих, що мають криміналістичне значення: їхній вік і пов'язані з ним особливості психіки, сімейний стан, рід занять, інтелектуальний і фізичний розвиток, а також наявність окремих психічних і фізичних недоліків. До другої групи – особливості, властиві поведінці потерпілих. Криміналістично значущими є й такі, як: спосіб життя, коло і характер зв'язків, поведінка в побуті, статева культура, зловживання алкоголем та інші особливості, що характеризують їхню поведінку поза зв'язком з учиненими щодо них злочинами [4, с. 142].

Найбільша кількість жертв припадає на осіб, які здійснюють діяльність по боротьбі зі злочинністю: працівників патрульної поліції, дільничних інспекторів, працівників оперативних підрозділів. Названа категорія працівників поліції стає жертвами злочинів через службове становище.

Однак більшість посягань здійснюють саме щодо працівників патрульної поліції, у завдання якої входить попередження скоєння правопорушень та злочинів на постах і маршрутах патрулювання. Ці працівники поліції перевіряють місця концентрації злочинних елементів, найбільш імовірні місця скоєння посягань, здійснюють розгляд конфліктів у

суспільних місцях. У результаті чого вони частіше за інших стають жертвами насильницьких злочинів.

Діяльність дільничних інспекторів проходить безпосередньо серед населення в районі, місті, де вони тісно контактують з населенням. До сфери обов'язків дільничних входить виявлення осіб, які займаються злочинною діяльністю. Також вони мають знати лідерів та учасників груп, сформованих на основі антигромадських інтересів. Дільничні інспектори поліції проводять виявлення місць можливого вчинення насильницьких злочинів, умови, що сприяють їх учиненню, розробляють та вживають заходи щодо їх усунення, виявляють розшукуваних осіб, причетних до скоєння злочинів. Під час виконання своїх службових обов'язків дільничні стають жертвами посягань.

Профілактику насильницьких злочинів оперативні підрозділи виконують з використанням своїх специфічних можливостей. Вони здійснюють оперативно-розшукові дії з виявлення підготовлених і скоєних злочинів, обставин, що сприяють учиненню злочинів, проводять профілактичні заходи тощо. Тож життя й здоров'я працівників оперативних підрозділів постійно піддаються серйозній небезпеці.

Як свідчить проведене нами дослідження, також найбільш високі втрати несуть водії, які керують службовим транспортом. Це пояснюється тим, що, з одного боку, ця категорія співробітників завжди виїжджає на місця подій та затримань злочинців, з іншого – вони найменш підготовлені до дій у бойових умовах. До того ж злочинці, які відкривають вогонь по транспорту працівників правоохоронних органів, передусім намагаються вразити тих, хто керує автомобілем.

Наголосимо, що посягання на життя працівників правоохоронних органів негативно впливає на психіку всіх потенційних потерпілих, формує в них стан психологічної незахищеності, відчуття постійної небезпеки. Наслідком цього є факти звільнення працівників правоохоронних органів, зниження службової активності співробітників, що своєю чергою негативно відбивається на стані охорони громадського порядку й забезпечення громадської безпеки загалом.

Складна криміногенна ситуація, нездатність правоохоронних органів активно протистояти зростанню злочинності, роз'єднаність і відсутність належного рівня взаємодії в їхній роботі, постійно зростаючий відтік професійних кадрів – усе це в комплексі є реальною загрозою щодо руйнівного впливу, спрямованому як на суспільство і державу загалом, так і на права й свободи громадян зокрема.

Потерпілими від злочинних посягань у 100% випадків ставали чоловіки. Це пояснюється тим, що особовий склад правоохоронних органів, особливо патрульної поліції, дільничні інспектори, працівники оперативних підрозділів на 80% укомплектовані чоловіками. Середній вік потерпілих – від 20 до 40 років (72%). До того ж вік не відігравав якоїсь ролі при виборі їх як жертви. Суттєве значення мала займана посада та обов'язки з охорони

громадського порядку й забезпечення громадської безпеки. Переважна більшість потерпілих (70%) мали вищу освіту, а також (76%) були одружені.

У матеріалах кримінальних проваджень зазвичай була позитивна службова характеристика на потерпілого. Водночас їхню віктимологічну поведінку під час розслідування не вивчали зовсім або вивчали явно недостатньо. Утім аналіз матеріалів кримінальних проваджень дав змогу виявити потерпілих, стосовно яких злочинні посягання відбувалися неодноразово, але через певні обставини зазначені відомості не було долучено до матеріалів кримінальних проваджень і не надано відповідної оцінки на можливість застосування стосовно цих працівників активних заходів щодо їхньої безпеки.

Для дослідження особи потерпілого як елементу криміналістичної характеристики посягань на життя працівника правоохоронного органу науковий і практичний інтерес представляють його обов'язки щодо охорони громадського порядку й забезпечення громадської безпеки, які полягають у: підтримці правопорядку на вулицях, площах, у парках, на транспортних магістралях, вокзалах, в аеропортах та інших громадських місцях; контроль і нагляд у сфері забезпечення безпеки дорожнього руху, несення постової й патрульної служби на вулицях та в громадських місцях; підтримання громадського порядку під час демонстрацій, мітингів, видовищних спортивних та інших масових заходів; підтримання громадського порядку при ліквідації наслідків аварії, громадських і стихійних лих; запобігання або припинення протиправних посягань. Ця діяльність має здійснюватися з дотриманням встановленого законом порядку.

Злочин, передбачений ст. 348 КК, полягає в посяганні на життя працівника правоохоронного органу чи його близьких родичів, тобто в умисному вбивстві або замаху на нього. Форми й способи посягання на життя потерпілих для кваліфікації значення не мають. Такий злочин має місце лише тоді, коли посягання на осіб учинено у зв'язку з їх службовою діяльністю або громадською діяльністю щодо охорони громадського порядку. Для складу злочину не має значення, чи був потерпілий у цей момент при виконанні обов'язків, чи ні (наприклад, був у відпустці). Але якщо вбивство або замах на вбивство вчинено не через службову діяльність або громадську діяльність щодо охорони громадського порядку (наприклад, на ґрунті особистих неприязних стосунків або з ревності), то ст. 348 КК не застосовується [1].

З огляду на судову практику визначення поняття виконання обов'язків з охорони громадського порядку й забезпечення громадської безпеки не викликає труднощів. Відповідальність за ст. 348 КК України [1] настає лише тоді, коли посягання на працівника правоохоронного органу являє собою протидію законній діяльності названих осіб з охорони громадського порядку та забезпечення громадської безпеки. Тобто одним з обов'язкових умов для визнання особи як потерпілої за ст. 348 КК України [1] є її законна діяльність.

До того ж треба виходити з того, що поліція представляє собою не окремо взятий підрозділ, а їхню сукупність, що забезпечує виявлення,

припинення, розкриття й розслідування злочинів, охорону громадського порядку й забезпечення громадської безпеки. Викладене дає змогу нам стверджувати, що до категорії потерпілих у кримінальних провадженнях за ст. 348 КК України [1] можуть бути віднесені й співробітники кадрових, штабних та інших підрозділів у разі залучення їх до охорони громадського порядку й забезпечення громадської безпеки.

Висновки. Сформована ситуація вимагає спеціальної підготовки слідчих та оперативних працівників для ефективного розслідування таких злочинів, усебічної та тісної взаємодії між ними.

Однак, як показує аналіз теорії та практики, відсутність методологічних основ або окремих науково-практичних рекомендацій з цієї проблематики викликає серйозні проблеми при роботі із зазначеною категорією кримінальних проваджень.

Проведене дослідження дає змогу визначити низку теоретичних і прикладних питань, вирішення яких, на наш погляд, може сприяти поліпшенню в розкритті та розслідуванні злочинів, пов'язаних з посяганням на життя працівника правоохоронного органу, але потребує удосконалення, більш детального та поглибленого теоретичного підходу до вирішення цих питань.

Використані джерела:

1. Кримінальний кодекс України : Закон від 05.04.2001 № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України*. 2001. № 25-26. Ст.131 (з поточними змінами). URL : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14> (дата звернення: 29.07.2018).
2. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон від 13.04.2012 № 4651-VI. URL : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17> (дата звернення: 29.07.2018).
3. Ахмедшин Р. Л. Криминалистическая характеристика личности преступника : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Томск, 2006. 48 с.
4. Борисенко І. В. Особа потерпілого як елемент криміналістичної характеристики вбивств із розчленуванням трупа. *Вісник ХНУВС*. Вип. 35. 2006. С. 142–149.
5. Возгрин И. А. Общие положения методики расследования отдельных видов преступлений. Ленинград, 1976. 215 с.
6. Белкин Р. С. Курс криминалистики : в 3 т.; Т. 2 : Частные криминалистические теории. Москва : Юрист, 1997. 464 с.
7. Салтєвський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Харків : Консум, 2001. Ч. 2. 528 с.
8. Шиканов В. И. Криминалистическая виктимология и практика расследования убийств : учебное пособие. Иркутск, 1979. 45 с.
9. Шиканов В. И. О междисциплинарной характеристике отдельных видов преступлений. *Криминалистическая характеристика преступлений* : сб. науч. трудов. Москва, 1984. С. 40 – 43.
10. Ткаченко В. И. Квалификация преступлений против общественного порядка : учебное пособие. Москва, 1982. 82 с.
11. Бурданова В. С., Быков В. М. Виктимологические аспекты криминалистики : учебное пособие. Ташкент. 1981. 80 с.

12. Салтєвський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ : Кондор, 2006. 588 с.

13. Шепітько В. Ю. Криміналістика : підруч. для студ. вищ. навч. закл. Київ : Ін Юре, 2010. 496 с.

Стаття надійшла до редколегії 30.07.2018

Гусева В. А. Личность потерпевшего как элемент криминалистической характеристики посягательств на жизнь сотрудника правоохранительного органа

На основании анализа практики органов досудебного следствия, научной литературы рассмотрены вопросы, касающиеся личности потерпевшего как элемента криминалистической характеристики посягательств на жизнь сотрудника правоохранительного органа. Установлено данные о типичных характерных чертах пострадавших. Определены категории пострадавших, которые чаще всего становятся жертвами указанных преступлений. Раскрыты вопросы виктимного поведения работника правоохранительного органа. Определена взаимосвязь между личностью потерпевшего и его обязанностями по охране общественного порядка и обеспечения общественной безопасности. Проведен анализ уголовных производств, позволивший сформулировать выводы относительно личности потерпевшего по данной категории уголовных производств.

Ключевые слова: криминалистическая характеристика, личность потерпевшего, посягательство на жизнь сотрудника правоохранительного органа.

Huseva V. The personality of the Victim as Element of Forensic Characteristics of the Encroachments on the Life of the Law Enforcement Officer

On the basis of the analysis of the practice of the bodies of pre-trial investigation, scientific literature, the issues concerning the person of the victim as an element of forensic characteristics of encroachments on the life of the law enforcement officer are considered. Established data on typical characteristics of the victims. An analysis of criminal proceedings revealed that police officers are more likely to be victims of these crimes than their counterparts from other law enforcement agencies (employees of operational units, investigators, etc.). The increased victimization of police officers is objective and more closely related to the peculiarities of their service, and the level of victimization most often depends on the employee's belonging to the law enforcement activities. The greatest number of victims falls on persons who bear the main burden of efforts to fight crime: patrol police officers, district inspectors, employees of operational units. The listed category of police officers becomes a victim of crimes due to their official position. The categories of victims that most often become victims of these crimes are determined. The issue of victim activity of the law enforcement officer is disclosed. The relationship between the victim's person and his duties regarding the protection of public order and the provision of public safety has been determined. To investigate the person of the victim as an element of the forensic character of the encroachment upon the life of the law enforcement officer, his scientific and practical interest is his duties regarding the protection of public order and the provision of public security, which are: maintenance of law and order in the streets, squares, parks, transport highways , railway stations, airports and other public places; control and supervision in the field of ensuring road safety, carrying out a post and patrol service on the streets and in public places; maintenance of public order during demonstrations,

rallies, spectacular sports and other mass events; maintenance of public order in the elimination of the consequences of an accident, civil and natural disasters; prevention or termination of unlawful encroachments. This activity should be legal, that is, to be carried out in accordance with the procedure established by law. The analysis of criminal proceedings was carried out, which allowed formulating conclusions about the person of the victim in this category of criminal proceedings.

Keywords: forensic characteristic, person of the victim, encroachment on the life of the law enforcement officer.